

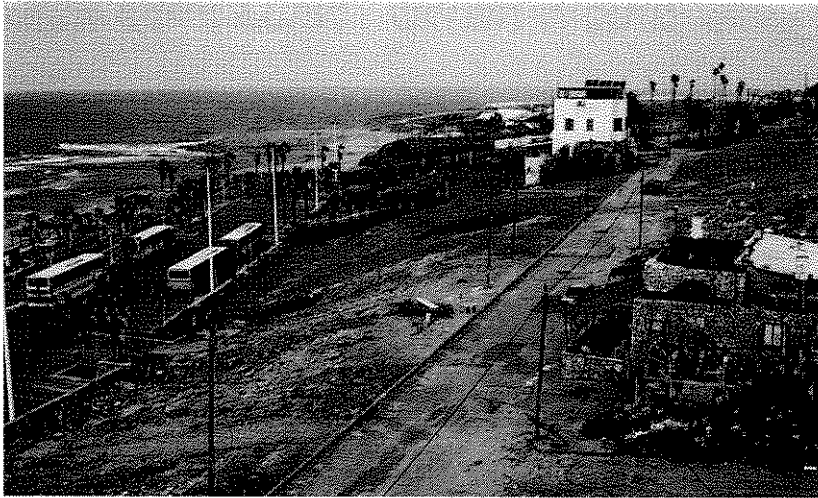
גבעת עלייה כמשל: שלושה היבטים

חיים בראשית

בית הספר לתקשורת, מכללה אקדמית ספיר והאוניברסיטה העברית בירושלים

לשווא תחפשו את גבעת עלייה במפה או בשטח. אם היו פעם שלטים שהובילו אליה, הם נעלמו מזמן, כפי שנעלמה היא עצמה. האם רק משל היתה? הזיכרון הוא הטריטוריה היחידה, שאליה נוכל לסגת. במפות הישנות של שנות החמישים הופיעה גבעת עלייה כשכונה בדרומה של יפו. שם מלא הוד, שבוודאי מסתיר מאחוריו עלילות גבורה עלומות – ירידתם באפלה של מעפילים מספינות רעועות, חברי "ההגנה" הנושאים אותם אל החוף בזרועותיהם החסונות, בעוד בלוריתם מתבדרת ברוח הלילה החרישית; לפני שהם מטפסים במעלה הגבעה, בבגדיהם המוזרים ובמזוודותיהם הממורטטות, הם נושקים את אדמת מדרונה של הגבעה הנגלית לעיניהם בחשכה, מואצים בידי בחורינו הטובים אל עבר המשאיות שיביאו אותם אל היישובים המחכים לבואם. האמת קשה הרבה יותר, פרזאית ואכזרית גם יחד. ברשימה זו אנסה לתאר את שלושת פניה של הגבעה, שסיפורה הוא מיקרוקוסמוס של קורות הסכסוך הישראלי-פלסטיני מתחילתה של המאה.

ג'בלייה — העיירה הפלסטינית

יפו של המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20, מוגבלת כשהיתה, היתה המרכז העירוני העיקרי בפלסטינה. עיקרה של העיר נבנה מסביב לנמלה, שהיה הנמל העיקרי של הארץ. למרות מגבלותיו של הנמל — סלעים שהקשו על התקרבות ספינות וחסרונם של מים עמוקים, עברה דרכו כל תנועת הכבודה והנוסעים של התקופה, מה שהפך את יפו לעיר מסחר ושירותים, קוטבה המנוגד של ירושלים. למרות זאת, מעיון בתצלומים מראשית המאה ומתיאורי הבאים לארץ ברור, כי אופייה של העיר היה כפרי למדי — נראים בכירור בוסתנים מרהיבים, והעיר מוקפת בפרדסים רבים, שהפיצו בערבים את ריחו המשכר של ההדר, מתערב לו בריח הים ויוצר ארומה המיוחדת לעיר. כשאר מרכזיה העירוניים של פלסטינה, היתה גם יפו עיר קטנה ומוזנחת בקריטריונים של אירופה המודרנית: רחובותיה לא נבנו לנסיעה אלא להליכה, הביוב זרם בתעלות פתוחות אל הים, מערכת אספקת המים היתה פרימיטיבית ביותר. כל אלה לא מנעו את הפיכתה של העיר למרכז סואן של סחר ושירותים לסביבתה. התהליך אך התגבר עם השלמתו של קו הרכבת הראשון לירושלים, אשר נחנך בשנת 1895 ושימש בסיס למערכת הרכבות, שנבנתה מאוחר יותר על ידי שלטונות המנדט הבריטי. בעיר היו ממוקמים משרדי הדואר השונים מאירופה, הקונסולים בנו בה את בתיהם ומשרדיהם, ורוב העוסקים בתעשייה ובמסחר קבעו בה את מרכזיהם ומחסניהם.

המפעל הציוני ייחס לעיר חשיבות עליונה — היא היתה שער העלייה בשביל מאות אלפי מהגרים — עד להשלמתם המאוחרת של נמלים מודרניים

בחיפה ובתל-אביב. רבים מסיפורי התקופה התרחשו בעיר, אשר היתה מרכז אקוטי של שוני ואחרות אתנית ותרבותית עבור רוב העולים. לא בכדי החלה העיר העברית הראשונה להיבנות בסמוך ליפו, ונסמכה הן בתקופת הבנייה והן לאחריה על המערכת העירונית הענפה שלה. אפשר גם להבחין בבנייתה של תל-אביב מעין התנגדות עמוקה לצורות האופייניות לעיר יפו, תגובת היהודי החדש, הציוני, לעיר הערבית שסימנה בעיניו את ה"פיגור הלונטיני".

מדרומה של יפו היה כפר דייגים קטן בשם ג'בלייה. שם ניתן היה להשיק את סירות הדיג הקטנות ללא קושי, והמפרץ המוגן מצדדיו בשוניות הגן גם על הסירות בשעת הסערות החורפיות. ההתפתחות הכלכלית המוגברת אשר עברה על יפו בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20, שנוצרה בעקבות בואם של אנשי העלייה הראשונה והשנייה, גרמה לצמיחתה מעבר לגבולותיה ההיסטוריים ולתהליך של פרבור — שועי העיר חיפשו להם מקום שקט יותר לבנות בו את בתיהם. ג'בלייה היתה אידיאלית: קילומטר ממרכזה של העיר, בנויה על גבעה המתנשאת מעל מפרץ מקסים, ואדמתה זולה ונגישה לבנייה. בתוך כמה עשרות שנים הפך הכפר הקטן את עורו — ג'בלייה הפכה לעיירה שבה התגוררו בני המעמד הבינוני של יפו, ושכה בנו את בתי הקיץ שלהם עשירי יריחו, שכם או ירושלים. מיקומה הנוח ליד הים, בסמוך למרכז העירוני ולתחנת הרכבת של יפו, תרם להתפתחותה המהירה. סגנון הבנייה של התקופה הכתיב הקמת בתים עירוניים עם בוסתנים וגנים סביבם, אך הבתים עצמם היו מודרניים, וחלק אף נבנה בסגנון הבארוהאוס, בדומה לבנייה אחרת בפלסטינה. משפחות חשובות וידועות כדג'אני ועג'מי קבעו את מושבן בחווילות שהשקיפו על החוף. עתה נוספו גם משפחות הנופשים הרבות מאזורי ההר של פלסטינה, אשר הגיעו לבלות כאן את חודשי הקיץ החמים; ביפו עצמה לא היה חוף המתאים לרחצה, ומעט מאוד מלונות עמדו לרשות המשפחות החפצות לנפוש בהם.

עם תחילתו של המנדט הבריטי חלה בעיירה הצעירה התפתחות מואצת נוספת. הבריטים שהתבססו ביפו ובסביבתה ובנו בה את מרכזי השליטה האזרחיים והצבאיים, נמשכו לקסמיה של עיירת הנופש הקטנה. הם בנו בה חווילות לעצמם ואף ביססו בה חלק ממוסדות השליטה החשובים — למשל, המפקדה הראשית של הכולשת, שמוקמה בצומת מרכזי ברחוב הראשי המוביל ליפו. גם המאבק הפלסטיני לעצמאות לא פסח על ג'בלייה — ברחובה הארוך ביותר, ליד בית החולים שבנו הבריטים, הוקמה מפקדת צבא השחרור הפלסטיני בעורף החזית מול תל-אביב.

גבעת עלייה — הפרבר העברי של תל-אביב-יפו

מיד עם כיבושה של יפו בידי האצ"ל, בקיץ 1948, נוצר ואקום מסוכן אך מבטיח בג'בלייה. רוב תושביה של יפו וכל תושבי ג'בלייה נמלטו מבתיהם עם הכיבוש, בעידודם הפעיל של חיילי האצ"ל. עיקר הכריחה נעשתה בסירות הדיג הרבות, מעין העפלה בהיפוך. ברוב המקרים הועמסו הסירות הקטנות יתר על המידה, ורבות טבעו על נוסעיהן לפני שהגיעו לחופי המבטחים של עזה. אל בתי הנמלטים, שעדיין עמד בהם ריח העזיבה הכפויה, הובאו אלפי פליטים ממחנות עתלית וחיפה, שרידיהם של מחנות אחרים — אושוויץ, בירקנאו, וברגן בלזן. הפליטים חסרי הכל ירשו כן-לילה את המעמד הבינוני של יפו, חסרי ביטחון לגבי ההסדר, שלא היה ברור עד מתי יימשך. שתי הקהילות הניחו כי המצב אינו יציב — הפלסטינים נהפכו בעזה ליושבי אוהלים בחסות האו"ם, ממתנים לשובם לעיירה, אך בלא לחוש בכך הקימו בית חדש, אם גם רעוע, בג'בלייה שברצועה. ג'בלייה נהפכה לזיכרון עבור הפליטים שעזבה. השם ג'בלייה נשמר ברצועת עזה — אך העיירה שעזבו שינתה את שמה לגבעת עלייה, מעין "גיור" של השם הקודם. כיבושה של העיר לא פגע בבתיים היפים שנותרו על תלם, כמו המסגד במרכז העיירה, בית הספר "אחמדיה" שנהפך לבית הספר "דב הוז", ו"מפקדת צבא השחרור הלאומי", שעתה נהפכה לקן נמלים, שבו התגוררו עשרות משפחות הניצולים בצפיפות נוראה ובתנאים אשר הזכירו את מחנות העקורים שעזבו. כמו בחיפה, רק מינוטם של תושבי יפו נשארו במקומם, ומעט גם הצליחו לחזור לג'בלייה, וחיו יחד עם התושבים החדשים כמעין דו-קיום. מתוך הכרה בעובדה זו, הורה משרד החינוך ללמד ערבית בבתי הספר המעטים שבהם למדו גם ערביי המקום, ולמרות זאת נאלצו הללו ללמוד את תוכנית הלימודים הרגילה — עם קטן מוקף אויבים, חגי היהדות ומועדיה, תנ"ך ואפילו גמרא. שעתים ערבית בשבוע היה המחיר ששילמו הילדים היהודים של גבעת עלייה. אפילו חווילתו של אחד משועי העיירה נותרה על הגבעה, ומר דג'אני גר בה עם משפחתו, נוהג במכוננית היחידה בעיירה. למרות קרבתה של העיירה לתל-אביב, חיה התנהלו בבידוד יחסי, רק אוטובוס אחד ביום חיבר אותה לעיר הגדולה. אולם, יותר מן המרחק הפיסי הכביל אותה המרחק האידיאולוגי — השסע שבין היהודי החדש בתל-אביב לבין אלה שהלכו כ"צאן לטבח" במחנות ובגטאות, שבעצם הצלתם היה טעם לפגם, שהיו "אבק אדם" בלשונו הרהוטה של נשיאם הראשון; זאת בדומה לעולים החדשים אף יותר מהם, אנשי צפון אפריקה, שגם אותם היה צורך להתיר בכור ההיתוך של המעברות והפחונים, כדי לקבל את הזהב הציוני הצרוף. שני בניינים חדשים נבנו בעיירה בשנות החמישים —

בית הקולנוע הפתוח "גלרון" ובית הספר הדתי "רש"י". בעוד שבית הקולנוע היה המוסד הפופולרי ביותר, מביא עמו שמץ מאותו עולם רחב שנעזב מאחור ונהרס, היה בית הספר הלבן והמעוצב כתחנת משטרה אייקון של השינוי המבוקש על ידי השלטונות, מוסד ישראלי לחלוטין. באותן שנים שבהן גבתה ממשלת ישראל סכומי עתק לפי הסכם השילומים, כביכול ייצגה את שרידי השואה שהגיעו לארץ, לא חלו כל שינויים משמעותיים במרקם החיים של עיירת העולים וקומץ הערבים: הביוב המשיך לזרום ברחובות ואל ים המים הכחול של השירים, הכבישים המעטים לא תוקנו. רחובות העיירה, שרוכם לא היו סלולים, נותרו בעליבותם, כמו הבתים שנאסרו על התושבים לתקנם; נראה, כי השלטונות ביקשו להביא את קץ העיירה על ידי מוות מתוך הזנחה. אל בתי הספר של גבעת עלייה לא הגיעו תנועות הנוער, אשר שמועות על קיומן הסתננו גם אל מעוז מרוחק זה של כור ההיתוך. קיומו הזמני "נחתך" בהחלטת השלטונות, ממש כמו אוסף המבנים העלובים שנשארו אותו שם ברצועת עזה, תחת השלטונות המצריים, שגילו יחס דומה אל הפליטים שירשו.

ג'בלייה — החור השחור של תל-אביב

לא עברו שנים רבות, וגבעת עלייה נהפכה לזיכרון אף היא. תושבי העיירה הבינו את הרמז העבה שנשלח לעברם על ידי השלטונות — רובם ככולם עזבו עד שנות השישים המוקדמות את העיירה שגוועה לאטה. בתקופה שבה מתחילים יפי הנפש ל"שפץ" את יפו העתיקה (מודל ששירת לאחר מכן את משפצי הרובע היהודי לאחר 1967) מרוקנת העיירה מתושביה היהודים, ויחד עם יפו הערבית הופכת לחור שחור מבחינתם של שועי העיר והארץ — מבחינתם, זו בעיה שמן הדין היה שתיעלם. כמבצע הרס מיוחד מגלגלים את הבתים שעזבו היהודים אל ימה של יפו, וכך מוגדל שטחה של מדינת ישראל בכמה דונמים. כמו מסגדה הראשי של יפו, חסן-בק, נותר גם מסגדה של ג'בלייה על תלו, מעין סמל מטריד של העבר, אך גם בו נאסרה התפילה. משרד השיכון והחברות הממשלתיות, אשר עד לאותו רגע לא בנו גם בניין אחד למגורים עבור תושביה ואזרחיה הערבים של הארץ, הפריחו שמועות כי בשטח שנוקה ייבנו שיכונים בשביל ערביי יפו, אשר כמו לערבים במקומות אחרים בארץ לא הותרה להם בנייה למגורים ביפו. בית דירות אחד אפילו החל להיבנות, אך עד מהרה נפסקה הבנייה, והבית הלא-גמור, בעליבות הבטון המכוער, פוצע את המרחב הריק כגידול פרוע של החלום הציוני, שצמח במקום שלא נועד עבורו. כך הובטח כי ערביי יפו לא יוכלו לחזור אל ג'בלייה, גם אם שמה החדש-ישן, גבעת עלייה, נעלם מן המפות כפי שנעלמה העיירה.

כמו שטחים דומים אחרים, נהפכה העיירה למכרה נדל"ן, מיקומה ויופיו של החוף גרמו לעצבנות בחוגים המחליטים – הבטחות פוזרו לעבר גופים וחברי כנסת חרדיים על הפיכתה של העיירה או המקום שבו היתה לפרבר חרדי של תל-אביב, הבטחות שעדיין ריחן באוויר.

בינתיים, למרות איסורי הבנייה, מצב הכבישים שלא השתנה מאז 1948, העזובה וההזנחה השוררים בשטח ההרוס ברובו, ניכרת חזרה של ערביי יפו אל המקום. חוף הים, שנוקה מכל שריד של בתי המגורים שהקיפוהו, עוצב לטיילת קטנה, אשר בערבי קיץ משמשת את ערביי המקום הבאים לרחוץ בים. מסעדת הדגים ופירות הים שהוקמה שם, יקרה ויאפית מדי בעבורם, והם מעדיפים את "אבו נאסר" – המסעדה שנבנתה על ידי תושב המקום מול בניין מפקדת צבא השחרור, ונהפכה למקום מפגש מקובל על ערביי המקום.

אם כן, חמישים שנה לאחר הקרע העמוק שעבר על הארץ, ורגעים אחדים לפני שג'בלייה, שבתיה נבנו לתלפיות ונעלמו, נהפכת לצרור מגרשים של מינהל מקרקעי ישראל, אנו נושאים מבט אל המקום הטעון הזה. על שטחו של בית הקולנוע "גלרון" נבנה בית אבות מהודר לחרדים, המשקיף אל חווילתו של דג'אני שגם ימיה ספורים; עוד מעט קט תיהרס לטובת בית חלומות של מיליונר אמריקני, אשר יבוא לשבועות מעטים בשנה ליהנות מן החוף, מהדגים שנידוגו על ידי דייגי יפו ומשירותיהם של תושבי המקום, אשר יבנו את ביתו החדש. דווקא בתיהם העלובים של פליטי העיירה, אלה שנדמה כי נבנו לשבועות או לחודשים ספורים ליד הים האחר, ימה המר של עזה, דווקא אלה ימשיכו לעמוד – אין להם עוד בית אחר. כך נסגר מעגל הנדל"ן. החללים הריקים שבין בתיה המועטים של ג'בלייה הם בתי גידולם של הזיכרונות הקפואים של תושביה, זיכרונות שהם לבדם המפתח לתלומה. הכיבוש הציוני אינו רק כיבוש צבאי, הוא מוחה את שכבות הזיכרון הרבות הכלואות בחלליה של ג'בלייה. במקום המציאות הסבוכה והרכש-שכבתית, שבה כל זיכרון מפרש את זה שקדם לו, יופיעו בקרוב אותם סימנים של הציונות הפוסטמודרנית – אחוזות הנדל"ן של "איכות החיים" שלא קדם להן דבר, ואחריהן רק המבול.